

ILK YOSH (3 YOSHGACHA BO'LGAN) DAVRDA BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH

Qodirov Valijon Abdurahmonovich

Qo'qon universiteti Andijon filiali Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasida pedagogika fanlari doktori, dotsent

e-mail: vqodirov@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 35

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.929>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/ keywords

go'daklik davri, bola nutqi, nutqining rivojlanishi, nutqqa ilk tayyorgarlik, nutqining mustaqil rivojlanishi, yosh davrlari.

ANNOTATSIYA

Maqolada go'daklik davridan bola nutqining rivojlanishi, nutqqa ilk tayyorgarlik davri xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Adabiyotlardagi mavjud qarashlarni psixologiya va pedagogikaning keyingi yutuqlariga uyg'unlashtirgan holda umumlashma xulosalar beriladi. Yurtimiz va xorijdagi soha mutaxassislari, pedagog olimlarning bu boradagi izlanishlari, yondashuvlari qiyosiy aspektda o'rganiladi. Shuningdek, hozirgacha nashr ettirilgan o'quv adabiyotlarida mazkur yosh davrida go'dakning muloqot, munosabat o'rnatish bosqichlariga diqqat etilmaganiga e'tibor qaralilib, bu boradagi bo'shliqni to'ldirish zaruratiga urg'u beriladi. Bola nutqining mustaqil rivojlanish bosqichlari tahlil qilinib, ilk yosh davrida bolalar nutqini rivojlantirishning o'ziga xosligi ochib berilgan.

Kirish. Alisher Navoiy "Insonni so'z ayladi judo hayvondin, Bilki, gulari sharifroq yo'q ondin" misralarini yozar ekan, baytdagi "so'z" deganda insonni boshqa biologik mavjudotlardan farqlovchi tilni, ya'ni so'zlash qobiliyatini nazarda tutadi. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, til amaliy jihatdan nutqda voqelanadi. Agar inson bolasi dunyoga kelsa-yu, odamlar jamiyatida yashamay ulg'aysa, unda siz bilan biz odatlanganimiz mavjud aloqa vositasi bo'lgan til shakllanmaydi, natijada nutqi, ya'ni so'zlash qobiliyati ham bo'lmaydi. Buning davomida ongli insonlarga xos bo'lgan tafakkur ham rivojlanmaydi. Kelib chiqadiki, til, nutq, muloqot odam bolasining to'laqonli shakllanishida beqiyos ahamiyatga ega. Demak, bola nutqini rivojlantirish masalalari maktabgacha ta'lim metodikasi uchun ilk yosh (0–3 yoshgacha)dan boshlab o'rganish obyekti bo'lmog'i kerak. Oilada ota-onalar farzandlarining ilk kunlaridan muloqotga kirishishlari, ularda nutq ko'nikmalarining kundan kun rivojlanishi hamda bu ko'nikmalarining bola aqliy, hissiy, ruhiy takomiliga ta'sirini hamda ularga uyg'un jismoniy rivojlanishi bilan bog'liq xususiyatlarni bilishlari muhimdir. Ayniqsa, mazkur tushuncha va bilimlar maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilari uchun g'oyat dolzarb, chunki uez yoshdan boshlab uning tarbiyasiga keladigan bolalarning nutqiy genезisi borasida yetarli va yaxlit bilimlari bo'lmaguncha o'z faoliyatini to'laqonli darajada sifatli bajara oladi deyish qiyin. Qolaversa, tarbiyachi nafaqat bolalarning, ayni paytda ularning ota-onalari uchun ham murabbiydir, ya'ni farzand ta'limi, tarbiyasi borasida ularga maslahatchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, har bir yosh davridagi o'ziga xosliklarni anglash, tarbiyadagi murakkablik, chigalliklarni hal qilishda eng yaqin hamkoridir. Shundan kelib chiqilsa, bolalarning ilk yosh davri nutqiy rivojlanishi borasidagi ilmiy izlanishlar ham oilaviy tarbiya, ham maktabhacha ta'lim tashkilotlari faoliyati uchun dolzarb sanaladi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgacha OTM uchun nashr qilingan aksar o'quv qo'llanmasi, darsliklarda bu muammo kichik (ya'ni 3) yosh davridan boshlab o'rganilgani kuzatiladi. Yurtimizda maktabgacha ta'lim metodikasi fanining darg'alaridan biri bo'lmish Fotima Qodirova ilmiy faoliyatida nutq o'stirish masalalari yetakchi o'rin tutadi. Olima asosan katta guruh bolalariga rus tilini o'rgatish, rusiyabon bolalarni o'zbekcha so'zlashishga o'rgatish, maktabgacha yoshda ikkinchi tilni o'zlashtirish kabi masalalarga e'tibor qaratgan. Uning "O'zbekiston bolalar bog'chalari va maktablarida bolalarga 5-6 yoshdan boshlab rus tilida dialogik nutqni o'rgatish" (1993), "Maktabgacha yoshdagi rusiyabon bolalarni o'zbekcha so'zlashishga o'rgatish" (1993), R.M.Qodirova bilan hammualliflikda "Maktabgacha yoshdagi bolalarga ikkinchi tilni o'rgatish metodikasi" (2004) nomli

qo'llanmalari soha mutaxassislari yaxshi tanish. Shuningdek, oliy ta'lim uchun "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi"ni dastlabki yozgan mualliflardan bo'ldi¹. Asosan ilmiy-tadqiq ishlarining natijasi bo'lgan ushbu o'quv adabiyotlarida uch yoshdan keyingi tarbiyalanuvchilar nutqini rivojlantirish o'rganish predmeti bo'lgani kuzatiladi.

Dono Babayevaning qo'llanma va darsligida ham ayni shu holat kuzatiladi. "Nutq o'stirish metodikasi" o'quv qo'llanmasi tevarak-atrofnii o'rganish asosida katta guruh tarbiyalanuvchilarining nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadini ko'zlagan. Ko'rinadiki, ko'zlangan obyekt (katta, ya'ni 5-6 yosh guruh tarbiyalanuvchilari) va predmet (tevarak-atrofnii o'rganish asosida) jihatdan chegaralanganlikka guvoh bo'lamiz. Metodist olimaning "Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi" darsligi² F.Qodirova o'quv adabiyoti bilan ko'p jihatdan umimiylik kasb etadi – unda ham ilk yoshda nutq o'stirish masalalari alohida mavzu sifatida yoritilmagan.

Mualliflar guruhi (M.Asqarova, S.Matchonov va b.) tomonidan tayyorlangan "Kichik yoshdagi bolalar nutqini o'stirish" qo'llanma-majmuasi³, D.Komilovning "Bolalar nutqini o'stirish" o'quv qo'llanmasi⁴da ham ilk yosh bilan bog'liq maqolamizda ko'tarilayotgan mazkur muammoga to'xtanilmagan.

Bu borada Qumri Shodiyevaning "Nutq o'stirish uslubiyoti" nomli pedagogika yo'nalishidagi kasb-hunar kollejlari talabalari uchun yozilgan darsligi⁵ alohida e'tiborga molik. Unda alohida bob ilk yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish masalalariga alohida bob bag'ishlangan. Bizningcha, olimaning mazkur izlanishlari o'rta-massus va oliy ta'lim uchun yoziladigan adabiyotlarda aks etishi lozim. Negaki bo'lg'usi maktabgacha ta'lim sohasi pedagoglari bolalar nutq ko'nikmasining dastlabki rivojlanish davri haqida ham yetarli tasavvurga ega bo'lmog'liklari lozim.

Aslida rus psixologi L.S. Vigotskiy "Bola rivojlanish psixologiyasi"⁶ asarida (va boshqa tadqiqotlarida ham) biz so'z yuritayotgan mavzu yuzasidan nazariy va amaliy jihatdan qimmatli fikrlar bildirilgan. Lekin rus pedagogikasida yaratilgan darslik va o'quv qo'llanmalari ham asosan kichik, ya'ni uch yoshdan keyingi yosh davrlardan boshlab bolalar nutqini o'rganganligi kuzatiladi. M.M.Alekseyeva, B.I. Yashinalarning "Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish va ona tilini o'qitish metodikasi"⁷ hamda O.C. Ushakova, Y.M.Struninalarning "Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o'stirish"⁸ nomli o'quv qo'llanmalari va yana B.I. Yashina hamda M.M.Alekseyeva hammuallifligidagi "Bolalar nutqini o'stirish nazariyasi va metodikasi" nomli darsligi⁹ kabi o'quv adabiyotlarini fikrimiz dalili sifatida keltirishimiz mumkin.

¹Qodirova F.R., Qodirova R.M. – Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. T.: – Istiqloq, 2006.

²Babayeva D. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. T.: Barkamol fayz media, 2018.

³Asqarova M., Matchonov S. va boshqalar. Kichik yoshdagi bolalar nutqini o'stirish. T.: O'zbekiston, 2001.

⁴Komilova D.A. Bolalar nutqini o'stirish. Andijon: "Hayot nashri-2020", 2023.

⁵Shodiyeva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: O'qituvchi, 2008.

⁶Vigotskiy L.S. Психология развитие ребёнка. Москва: Эксмо, 2005.

⁷Алексева М.М., Яшина Б.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. - 3-е изд., стереотип. - М.: Издательский центр «Академия», 2000.

⁸Ушакова О.С., Струнина Е.М. Методика развития речи детей дошкольного возраста: Учеб.-метод. пособие для воспитателей дошкол. образоват. учреждений. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004.

⁹Яшина В. И., Алексеева М. М. Теория и методика развития речи детей. Москва: Издательский центр «Академия», 2013.

Tadqiqot metodologiyasi. Tug'ildandan bir yoshgacha bo'lgan go'daklik davrida oila a'zolarining bola bilan muloqotlari: uni erkalash, suyushlari, tushunmasligini bilsalar-da, bir tomonlama suhbat qurishlari, onalarning aytgan allalari bola ijtimoiylashuvining asosiy sharti bo'lgan til stixiyasiga zamin yaratadi. Germaniyalik pedagog Edith Sánchez ta'kidlaganidek: "Bolalarda til rivojlanishi asta-sekin va yig'indisi sodir bo'ladi. Demak, ular asta-sekin o'rganib, asta-sekin til ko'nikmalariga ega bo'lishadi. Bu rivojlanish hamma odamlar uchun bir xil va bir xil yoshda ko'p yoki kamroq sodir bo'ladi"¹⁰. Yaponiyalik olim Masaru Ibukaning bola rivojlanishidagi uch yoshgacha bo'lgan davr ahamiyati borasidagi izlanishlari bugungi kunda butun dunyodagi ilm ahli, shuningdek, bola parvarishi va tarbiyasi faxldor har qanday insonlar e'tiborini qozondi¹¹. Go'daklik davridagi bunday uzluksiz muloqotning ahamiyati quyidagi amaliy oqibatlarida namoyon bo'ladi: 1) ona tilining tovush tizimi bola ong-u shuuriga singib boradi; 2) fiziologik jihatdan artikulyatsiya apparati shakllana boradi; 3) tovush kuchi, baland yoki pastligi kabi ko'rsatkichlarni shuuriy tarzda bo'lsa ham anglay boshlaydi; 4) ohangni farqlaydi va o'zi ham u orqali munosabat bildirishning ilk tajribasini egallaydi; 5) dastlab bir-ikki bo'g'indan iborat ma'nodan uzilgan tovushlar birikmasini, so'ng ma'no nazarda tutilgan hayotidagi birinchi so'zlarni talaffuz qila boshlaydi; 6) hayoti davomida mukammal kompetensiya darajasida shakllantirish ko'zlangan tinglash va so'zlash qobiliyati, ko'nikmalari nish ura boshlaydi. Bundan ayon bo'ladi, ilk yosh davri bolalar nutqini rivojlantirish mazkur olti aspektning kichik yoshdagi bolalar nutqiy faoliyatlarida malaka o'laroq uyg'un tarzda voqelanishini maqsad qilib qo'yimog'i lozim.

Tadqiqot natijalari. Bola nutqi uni qurshagan insonlar bilan muloqotda rivojlanadi va namoyon bo'ladi. Bolaning til sezgisini o'stirish, nutqini rivojlantirish uning ijtimoiy aloqalarini bosqichma-bosqich kengaytirishni talab qiladi. Ular nutqning mazmuni va tuzilishiga ta'sir qiladi. Uning ijtimoiy rivojlanishida tug'ildandan boshlab yo'lga qo'yiladigan ona va bola munosabatlari, keyinchalik boshqalar bilan turli shakldagi muloqotlar nutqining o'sishi va namoyon bo'lishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq taqild jarayonida rivojlanadi. Mutaxassislariga ko'ra, taqlid qilish insonda refleksiv, instinktiv ravishda, ya'ni tug'ma qobiliyat orqali shakllanadigan ko'nikmadir. Bola birinchi navbatda muloqotda bo'layotgan odamlar orqali voqelanayotgan artikulyatsiya va nutqiy harakatlarga taqlid qiladi. Onasi va boshqa yaqinlari bilan kechadigan muloqoti bola sog'lom psixik rivojlanishining zaruriy sharti sanaladi. Nutqni o'zlashtirish murakkab, ko'p qirrali aqliy jarayon bo'lib, uning yuzaga kelishi va rivojlanishi ko'plab omillarga bog'liq. Tug'ildandan ikki yoshga to'lguncha bo'lgan davr bola nutqi, tafakkuri va bilish faoliyatining rivojlanishi uchun eng muhim bosqich hisoblanadi. "Bu davrga kelib miyaning nutq bo'limi anatomik tomondan yetilib bo'ladi, bola ona tilining asosiy grammatik shakllarini egallaydi, ko'p so'z to'plamiga ega bo'ladi. Agar uch yoshgacha bo'lgan bolalar nutqiga yetarlicha e'tibor berilmagan bo'lsa, u vaqtda kelgusida yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf etish uchun katta kuch va g'ayrat sarf etishga to'g'ri keladi"¹².

Ilk yoshdagi bolalar nutqining rivojlanishi ikki davrdan iborat: 1) nutqqa ilk tayyorgarlik davri – bolaning bir yoshgacha bo'lgan hayotini o'z ichiga oladi;

2) bola nutqining mustaqil rivojlanishi davri - ikki yoshgacha va undan keyingi oylar.

Tayyorgarlik davri bola hayotida nafaqat nutq, ayni paytda har jihatdan (jismaniy, aqliy, iroda, hissiy) ildam rivojlanish kuzatiladi. Adabiyotlarda bu davr o'ziga xos xususiyatlari hamda vazifalari bilan farqlanuvchi to'rtta ichki davrga ajratiladi: a) tug'ildandan 2, 5 – 3 oylikkacha; b) 2, 5 – 3 oylikdan 5 – 6 oylikkacha; c) 5 – 6 oylikdan 9 – 10 oylikkacha; d) 9 – 10 oylikdan 1 yoshgacha¹³.

Sanobar Olloberganova metodik qo'llanmasida Qumri Shodiyeva qarashlariga tayanib nutqqa tayyorgarlik davrini uch bosqichga ajratib izohlaydi¹⁴:

1. Chinqirish davri (tug'ildandan 2, 5 – 3 oylikkacha).
2. Guvrash davri (2, 5 – 3 oylikdan 5 – 6 oylikkacha).
3. Til chiqarish davri (5 – 6 oylikdan 9 – 10 oylikkacha va 9 – 10 oylikdan 1 yoshgacha).

Chinqirish davrida hali bola nutq apparatidan foydalana bilmaydi, faqat chinqirish bilan, ya'ni ovoz reaksiyalari bilan turli istak va xohishlarini bildiradi. Qorni ochganligi, tagi ho'l bo'lganligi, o'zida bo'layotgan noqulayliklar yoki biror joyining og'riyotgani

kabilami ifodalaydi. Go'dak o'z chinqirishi orqali kattalar bilan o'ziga xos muloqotga kirishadi, ya'ni chinqirish ma'lum bir kommunikativ (muayyan kayfiyat, holatni ifodalash kabi) vazifani bajaradi. Kattalar (asosan ona)ning ana shu chinqirish orqali bola uzatayotgan ma'lumotlarga sergak bo'lishi, vaqtda javob qaytarishi (ya'ni kerakli choralar ko'rishi) unda muloqot hissi va qobiliyatining jadal rivojlanishiga turki beradi.

Guvrash davri bolaning 2, 5 – 3 oylikdan 5 – 6 oylikkacha bo'lgan kunlari kiradi. Guvrash noaniq, tushunib bo'lmaydigan ovoz chiqarish degani. Bolaning qisqa yoki cho'ziqroq, turli ohanglarda guvrash bo'lgani uning aqliy-intellektual hamda nutqiy apparatining rivojidan darak beradi. Guvrash bola tili chiqishiga zamin yaratadi. Bu davrda bolaning o'z muhitidagi eshitgan tovushlarga bo'lgan munosabati (reaksiyasi) ortadi. Bu uning sezish va idrok qilish qobiliyatining o'sayotganidan darak beradi. Bolaning qarshisidan, ikki yoni va ortida turib uni chaqirish, murojaat qilish bilan yoki boshqa narsalar (masalan, shaqildoq) tovushi bilan e'tiborini jalb etish zarur. Ovozni turli ohang, baland-past qilib, erkalash, suyishlarni tuydirib tez-tez va davomli suhbat qurib turish kerak bo'ladi. To'rt oylikdan boshlab ovoz (tovush) manbayini qidirib topadigan, unga o'zicha javob qaytaradigan bo'ladi.

Til chiqarish davri bola 5 – 6 oylikdan boshlanadi (bu davrning birinchi bosqichi). U atrofidagi katta-kichik odamlarga, jonivorlar (hayvon va qushlar)ga, narsalar (o'yinchoq va oiladagi buyumlar)ga, ularning ko'rinishi va ovozlarga qiziqish bilan qaraydigan bo'ladi. Asta-sekin ularni taniyidigan va farqlaydigan bo'ladi. Nutq shakllanishi uchun muhimi kishilar gapirayotganda quloq sola boshlaydi, ya'ni tinglash qobiliyati yuzaga kela boshlaydi. Buning natijasida tovush talaffuzini, hatto ba'zi bir so'zlarni farqlaydi, so'zlovchining ohangiga ongli munosabat ko'rsatadi, uni nutqning mazmuni bilan bog'lay oladi. Bu esa eshitganlarini tushuna boshlaganidan darak beradi. Shu tariqa nutq bola hayotida bilishning elementar funksiyasini bajara boshlaydi.

Til chiqarishning ikkinchi bosqichi 9 – 10 oylikdan 1 yoshgacha bo'lgan davr sanaladi. Shu oylardan bola hayoti, tarbiyasiga mas'ul kattalar nutqni o'stirishga alohida e'tibor bilan qarashlari lozim. Bola qurshovidagi kishilarning kimligini, ismlarini tanishtirishlari va bot-bot takrorlab, eslatib turish kerak bo'ladi. "Ana, dada keldi", "Oyisi ovqat beradi", "Qara, opang (Zilola) kiriyapti", "Aka (Bilol) senga o'yinchoq beradi" kabi eslatishlar doimiy, davomli bo'lishi maqsadga muvofiq. Xuddi shu kabi bola faol munosabatga kirishadigan buyumlar, agar u yoda bo'lsa, uy hayvonlari, parranda va qushlar bilan tanishtirib, ularning harakati bilan bog'liq tushunchalarni ham aytib borish zarur. Shu tariqa asta-sekin bolaning passiv lug'ati boyligi shakllanadi. Lug'at boyligi ayrim so'zlarni talaffuz qilish, bir qancha so'zlarni talaffuz qila olmasda, ma'nosini tushunish bilan to'lib boradi.

Bolaga kattalar tomonidan uzatilayotgan fikr a) gap ohangi bilan (buyruq, iltimos, man etish, ruxsat berish); b) so'z hamrohligidagi xatti-harakatlar bilan (qaynoq narsalardan qo'lini olib qochish, barmoq bilan ishora, silash-siypalash va boshqalar); c) muayyan ifodadagi ohang hamrohligida mimika (jilmayish, xo'mrayish, tasdiq yoki inkor uchun bosh harakatlari); d) shaxs yoki narsalarni ko'rsatib tanishtirish (dada, oyi (aya), buvi, aka, opa, nanna, umma, qu-qu, miyov (-miyov), bo'-bo'.

Bir yoshga to'lganda bolalar ayrim so'zlarni idrok etib, ma'nosini anglagan holda ayta boshlaydilar va bu bilan so'z-gap shaklida dastlabki muloqot ko'nikmalarini egallaydilar. Ota-onalar bola bilan tez-tez qisqa muddatli va biri boshqalari bilan almashadigan kichik mashg'ulotlarni davomli o'tkazishlari lozim. Bu yoshda bolalar nutqini rivojlantirish vositalari quyidagilar bilan kengayadi: a) o'yinchoqlar turfaligi (sujetli o'yinchoqlar, qo'g'irchoqlar va hayvon o'yinchoqlar); b) jonivorlar (hayvonlar, qushlar, hasharotlar); d) transport vositalari; e) predmetlarni aks ettiruvchi rasmlarni ko'rsatish; f) qisqa ashula va she'rlar. Bu o'rinda ana shu predmetlarning o'ziga va ularning nomlanishiga e'tibor qaratish muhim sanaladi, chunki ko'rib, tinglay boshlagan bolada diqqat qilish qobiliyati shakllanadi va bu asta-sekin so'z o'zlashtirish, talaffuz qilishga olib keladi.

Q.Shodiyeva to'g'ri ta'kidlaganidek, bola nutqining mustaqil rivojlanishi davrida avvalo ikki yoshgacha bo'lgan jarayonlar ajratiladi va ikkita teng ichki davrga bo'linadi: 1) bir yoshdan bir yarim yoshgacha; 2) bir yarim yoshdan ikki yoshgacha.

Har ikki davrda ham bola nutqini rivojlantirish bo'yicha quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutiladi:

- a) nutqni tushunish va taqlid qilish malakasini rivojlantirish;

¹⁰ Edith Sánchez (2022). Wissenswertes über die Stadien der Sprachentwicklung bei Kindern. <https://bessergesundleben.de/wissenswertes-ueber-die-stadien-der-sprachentwicklung-bei-kindern/>.

¹¹ Masaru Ibuka (2023). Uchdan keyin kech. 1-kitob. T.: Hilol-nashr.; Masaru Ibuka. (2023). Uchgacha ayni vaqti. 2-kitob. T.: Hilol-nashr.

¹² Кольцова М.М. (1973). Ребёнок учится говорить. Москва. С.5.

¹³ Shodiyeva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: O'qituvchi, 2008. 39-40-betlar.

¹⁴ Olloberganova S. (2017). Maktabgacha ta'limda nutq va o'ziga tilga o'rgatish. Toshkent. 6-7-betlar.

b) bolalar lug'atini boyitish;
d) nutqni atrofda qilar bilan muomala qilish vositasi sifatida shakllantirish.

Bir yarim yoshgacha bo'lgan ichki davrda 1) bolaga o'zgalari nutqini tushunishni o'rgatish; 2) o'zgalari nutqiga taqlid qilish orqali faol nutqni o'stirish vazifalari ota-onalar va tarbiyachilar zimmasida bo'ladi¹⁵.

Bolaning boshqalar nutqini tushunish qobiliyati rivojlanish sohalari hamda asta-sekin shakllantirilajak kompetensiyalar bilan uzviy aloqadorlikda bo'lishi bu boradagi samaraning sifat va sifat jihatdan integrativ intensivlikni ta'minlaydi. Bu haqiqatni o'ylada kattalar, ayniqsa, ona yaxshi bilishi, his etishi muhimdir. Xalqimizda keng tarqalgan nutq tarbiyasi quyidagilarda ilk yosh bosqichida kuzatiladi: 1) o'z ismi va tana a'zolarini farqlash – ular bilan aloqador so'zlar asosan kommunikativ, shaxsiy kompetensiya ("Men" konsepsiyasini yaratish) hamda bilish kompetensiyalari poydevori; 2) o'z tana a'zolarini va shunga qiyosan o'yinchoqlar tana qismlari nomini ajratish – ular asosida shaxsiy ("Men" konsepsiyasini yaratish) hamda bilish kompetensiyalari shakllana boradi; 3) o'ziga tanish bo'lgan oila a'zolari, hayvonlar va o'simliklarni ko'rsata olishi – ijtimoiy, kommunikativ hamda bilish kompetensiyalariga asos bo'ladi; 4) kiyim-kechaklar, mebellar, idish-tovoqlar, uyda bor bo'lgan transport vositalari nomini eshitganda tushunishi - ijtimoiy, kommunikativ hamda bilish kompetensiyalarini rivojlantiradi; 5) ayrim harakatlarga undalga bajarishga urinishi (*ber, ol, kel, tur, o'tir, ye, ich* kabi) - ijtimoiy, kommunikativ, bilish kompetensiyalari hamda jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi sohasi uchun ga asos bo'ladi.

Ikki yosh davrida, ayniqsa, bir yarim – ikki yoshda taqlid bola tili (nutqi) va tafakkurining jadal rivojlanishi omili sanaladi. Go'daklikdan eshitib singgan tovushlar bolada fonemik qobiliyatlarga zamin hozirlaydi, artikulyatsiya apparati shakllanib, talaffuz ehtiyoji va qobiliyatini yuzga chiqaradi. Kattalar bolaga ayrim tovushlar, bo'g'inlar va so'zlarni namuna qilib aytib ko'rsatadilar, taqlidan aytirib, talaffuz ko'nikmasini va bu til birliklarining uning xotirasi, nutq zaxirasiga singdiradilar. Ayni paytda bola o'z kayfiyatini (xursandlik, rozilik, inkor, norozilik, xafalik) kattalarga taqlid qilib ohang orqali ifodalashni o'zlashtiradi. Bu davrda nutqni tushunish qobiliyatlari ularning faol nutqi taraqqiyotidan ancha o'zib ketadi.

Jismoniy va aqliy rivojlanishi me'yorda kechgan bolalar kattalarga taqlid bilan jadal sur'atda so'z o'zlashtirib boradilar. Ikki yosh bo'sag'asida bolalarning talaffuz etadigan so'zlari 200 dan ortadi. Ularning lug'ati boyligi oila a'zolaridan tashqari boshqa yaqinlari, qarindoshlarini anglatadigan so'zlar, makonga aloqador (uyda, ko'chada, hovlida, bog'da, ichkari, tashqari) tushunchalar, kunda ko'rib turadigan hayvonlar va o'simliklar nomlari, xatti-harakatlarini anglatuvchi so'zlar bilan kengayib, ko'payib boradi. Shuningdek, bu yoshdagi bolalar kundalik voqealar bilan bog'liq ibora va gaplar (masalan, payolada choy bor, choynak issiq (qaynoq) quydiradi; ovqat dasturxonada; shu yerga o'tir; u yerda) ma'nosini to'g'ri tushunish qobiliyatiga ega bo'ladilar va ularni o'z o'mida ishlata olish ko'nikmasi sekin-asta shakllana boradi. Ikki yoshdan bolalarda tevarakatrof voqealari (tanish va tanish kishilar, o'simliklar va hayvonlar, harakat va holatlar hamda ularning atalishi va boshqalar) asosida nutqni o'stirishga alohida o'rin ajratish muhimdir. Ayni paytda boshqalarga savollar berish, xohish-istaklarini ifodalash, turli munosabatlar bilan murojaat qilish ko'nikmalarini hosil qilishga diqqat qilish zarur. Shuningdek, o'z fikrini ikki-uch gap bilan ifodalashga, atrofda qilar muvofiqatiga murojaatiga tushunib quloq solishga, ularning so'z bilan ifodalangan talablarini bajarishga, savollarga (... qani? ... qayerda? Bu kim?, Bu nima? kabi) javob berish qobiliyatini o'stirishga erishish uchun harakat qilinadi.

Ayni paytda bu yoshda bola ijobiy yo salbiy xarakterdagi xatti-harakatlari muayyan so'z-gap, bolaga tushunarli ifodalor orqali qo'llab-quvvatlanishi, rag'batlantirilishi, oqibati tushuntirilishi orqali unda

faoliyatiga nisbatan ilk refleksiv munosabat shakllantirilishini ham nazarda turish maqsadga muvofiqdir¹⁶.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan oydinlashadiki, ilk yosh davrida bola nutqini rivojlantirishga e'tiborsizlik qilib bo'lmaydi, chunki bu davrda bola miyasi jadal sur'atda o'sib, rivojlanib boradi va uning vazifalari shakllanadi¹⁷. Fiziologik tadqiqotlar markaziy asab tizimi vazifalarini aynan ularning tabiiy shakllanish davrida osongina mashq qildirish mumkinligini aniqlagan. Mashqlarsiz ushbu vazifalarning rivojlanishi sekinlashadi va hatto umuman to'xtab ham qolishi mumkin. «Nutq uchun rivojlanishning bunday «hal qiluvchi» davri bola hayotining dastlabki uch yili hisoblanadi: bu muddatga kelib miya nutqiy sohalarning anatomik o'sib yetilishi asosan nihoyasiga yetadi, bola ona tilining asosiy grammatik shakllarini o'zlashtirib oladi, katta so'z zaxirasi shakllanadi. Agarda dastlabki uch yilda kichikintoy nutqiga yetarlicha e'tibor berilmagan bo'lsa, bu holda kelgusida uning o'rnini to'ldirish uchun juda ko'p mehnat qilishga to'g'ri keladi»¹⁸.

Agarda bola atrofda qilar uni beshikdan boshlab to'g'ri so'zlashga o'rgatsalar, bu holda bunday bola intellektual jihatdan normal rivojlanadi: unda tasavvur qilish, so'ngra fikrlash va xayol surish qobiliyati paydo bo'ladi; har bir yosh bosqichida bu qobiliyat takomillashib boradi. Bola intellektning rivojlanishi bilan bir vaqtda uning emotsional-iroda sohasi ham takomillashib boradi. Bularning barchasi eshitganlarini qabul qilish, tinglaganlarini tushuna borish jarayoni orqali amalga oshadi.

Bir yoshdan bola eshitgan, tinglaganlari va ko'rganlari asosida ongli ravishda, yani ma'nosini bilgan holda ayrim so'zlarni aytib boshlaydi. Bunda ko'rgazmalilik yetakchi metod sanaladi, ya'ni bola muhitidagi eng ko'p muloqot qiladigan, duch keladigan va qo'llanadigan shaxs, narsa, harakat va holatlarni eshittirib va ko'rsatgan holda kundan kun lug'at boyligi oshirib boriladi. Ayniqsa, rangli suratlardan foydalanish samarasi katta. Ikki yoshdan bolalar ikki so'z (ega va kesim yoki to'ldiruvchi va kesim)dan iborat yig'iq gaplarni tuzib aytib oladi (*dadam keldi, suv ichaman* kabi). Ikki-uch yoshdagi bolada mana shunday konstruksiyali birliklar sonining imkon qadar orttirib borish bilan uning lisoniy ko'nikmalarini rivojlanishiga diqqat qilish lozim. Buning uchun bola lug'at boyligidan joy olmagari shaxs, narsa, harakat va holatlarni tushuntirib, gap tuzgan holda takrorlatib boriladi. Masalan: «Bu – xo'roz, xo'roz qu-qu-qu deydi». «Bu – do'ppi, do'ppini kiyasan» va hokazo. Bola bu eshitganlarini tushunadi, takrorlab borishi natijasida so'larni eslab qoladi va ular faol lug'at boyligidan joy oladi.

Xulosa va takliflar. Demak, ilk yosh davri borasida quyidagi to'xtamlarga kelish mumkin:

- bolaning tinglab tushunishi va munosabat bildirishi to'la holda dialogik muloqot asosida kichadi, bu muloqot tashabbuskori mutloq holda kattalar (ona, ota, buvi, buva, aka, opa v.b.) bo'ladi;

- kattalarni tinglashi, ular o'rgatmoqchi, tushuntirmoqchi bo'lgan narsa, so'zlarga e'tibor qaratishi uchun bola majburlanmaydi, balki unda bu obyektga ko'rgazmalilik (jonli, tabiiy holatini yoki rasmlarini ko'rsatish) asosida qiziqish uyg'otib, eshittirish, tushunish va javob qaytarishiga erishish lozim;

- bola tinglab, ko'rish orqali o'rgangan so'z, birikma va gaplarni davomli tarzda takrorlanishiga erishish uchun vaqti-vaqti bilan bu shaxs, narsa, hodisa va harakat-holatga qayta murojaat etib turish maqsadga muvofiq;

- har qanday katta-kichik muvaffaqiyat rag'batlantiriladi (maqto'v, suyish bilan), shuningdek, bola unutgan, yodolmagan, tushunmagan narsalari uchun tanbeh berilmaydi, aksincha, sabr, boschilik bilan boshdan tushuntirish, eshittirish, ko'rsatish lozim bo'ladi, eng asosiysi, metodikani almashtirish kerak;

- har bir bola o'ziga xos bir dunyo, takrorlanmas yaratqidir, uni qaysidir bola kabi qilishga, unga o'xshatishga urinmaslik kerak; u qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilib, imkoniyati, qobiliyatiga ko'ra yondashish kerak.

¹⁵Shodiyeva Q. Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: O'qituvchi, 2008. 39-47-bet.

¹⁶Qodirov V.A. (2023). Reflections on the formation of reflexive abilities in preschool education. Science and innovation international scientific journal volume 2 ISSUE 11 november. P.152.

¹⁷Кодирова Ф.Р. Мактабгача таълимда замонавий ёндашувлар. <https://giu.uz/wp-content/uploads/4.1>.

¹⁸Кольцова М.М. (1973). Ребёнок учится говорить. Москва. С.5.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Asqarova M., Matchonov S. va boshqalar (2001). Kichik yosgdagi bolalar nutqini o'stirish. T.: O'zbekiston.
2. Babayeva D. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi (2018). T.: Barkamol fayz media.
3. Edith Sánchez (2022). Wissenswertes über die Stadien der Sprachentwicklung bei Kindern. <https://bessergesundleben.de/wissenswertes-ueber-die-stadien-der-sprachentwicklung-bei-kindern/>.
4. Komilova D.A. Bolalar nutqini o'stirish. Andijon: Hayot nashri-2020, 2023.
5. Masaru Ibuka (2023). Uchdan keyin kech. 1-kitob. T.: Hilol-nashr.
6. Masaru Ibuka. (2023). Uchgacha ayni vaqti. 2-kitob. T.: Hilol-nashr.
7. Olloberganova S. (2017). Maktabgacha ta'limda nutq va o'zga tilga o'rgatish. Toshkent.
8. Qodirov, V. (2023). REFLECTIONS ON THE FORMATION OF REFLEXIVE ABILITIES IN PRESCHOOL EDUCATION. *Science and innovation*, 2(B11), 150-153.
9. Qodirova F.R., Qodirova R.M. (2006). Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. T.: – Istiqlof.
10. Shodiyeva Q. (2008). Nutq o'stirish uslubiyoti. T.: O'qituvchi.
11. Алексеева М.М., Яшина Б.И. (2000) Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. - 3-е изд., стереотип. - Москва: Издательский центр «Академия».
12. Выготский Л.С. (2005) Психология развитие ребёнка. Москва.
13. Кольцова М.М. (1973). Ребёнок учится говорить. Москва.
14. Қодирова Ф.Р. Мактабгача таълимда замонавий ёндашувлар. <https://giu.uz/wp-content/uploads/4.1>.
15. Ушакова О.С., Струнина Е.М. (2004). Методика развития речи детей дошкольного возраста: Учеб.-метод. пособие для воспитателей дошко. образоват. учреждений. – Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС.
16. Яшина В. И., Алексеева М. М. (2013) Теория и методика развития речи детей. Москва: Издательский центр «Академия».